

СТРАТЕГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Сучасна Європа стоїть на порозі глибоких геополітичних трансформацій, які здебільшого зумовлені зміною зовнішньополітичного курсу РФ та російською агресією проти України. Враховуючи стратегічний характер російських амбіцій та потенційний рівень їх небезпеки, аж до розв'язання континентальної війни, це не може не викликати відповідної реакції євроатлантичного співтовариства. Україна з огляду на географічне розташування та специфіку соціально-політичного розвитку опинилася в центрі нового протистояння. За цих умов дії українського керівництва мають спиратися на стратегічне бачення національних інтересів держави та відповідні імперативи.

Ключові слова: геополітика, стратегічні імперативи, гібридна війна, російська агресія.

Современная Европа стоит на пороге глубоких геополитических трансформаций, которые обусловлены изменением внешнеполитического курса РФ, а также российской агрессией против Украины. Учитывая стратегический характер российских амбиций, а также уровень их опасности, вплоть до возможности континентальной войны, подобная ситуация не может не вызывать соответствующей реакции евроатлантического сообщества. Украина, учитывая ее географическое положение и специфику социально-политического развития, оказалась в центре нового противостояния. В этих условиях действия украинского руководства должны опираться на стратегическое видение национальных интересов государства и соответствующие императивы.

Ключевые слова: геополитика, стратегические императивы, гибридная война, российская агрессия.

Modern Europe faces deep geopolitical transformations, which are caused by the change of the foreign policy of the Russian Federation, as well as Russian aggression against Ukraine. Given the strategic nature of Russian ambitions, and the level of their danger, including the possibility of a continental war, such a situation provoke a corresponding reaction of the Euro-Atlantic community. Ukraine, given its geographical position and the specifics of socio-political development, has become the focus of a new confrontation. Under these conditions the policy of the Ukrainian government should be based on strategic vision of the national interests and corresponding state imperatives.

Keywords: geopolitics, strategic imperatives, hybrid warfare, Russian aggression.

Сучасна Європа стоїть на порозі глибоких геополітичних трансформацій. Агресивна зовнішньополітична стратегія РФ, що зокрема проявилася в конфлікті на сході України, фактично руйнує європейську систему безпеки, яка сформувалася за наслідками холодної війни. Прагнучи утвердити свій статус провідного геополітичного гравця регіону, Кремль демонструє готовність «підвищувати ставки», вдаючись навіть до ядерного шантажу. Вперше за 25 років можливість нового континентального конфлікту стала набувати риси реальної загрози, оскільки це чи не єдиний варіант для Путіна кардинально змінити розклад сил в регіоні, хоча такий результат скоріше з області хворобливої уяви останнього.

Для нашої держави, що знаходиться в епіцентрі геополітичного «розлому» між Росією та Європейським Союзом і НАТО, сьогоднішня ситуація є чи не найбільшим викликом з моменту набуття незалежності, оскільки в контексті безкарного порушення територіальної цілісності України на карту поставлене саме її існування. Разом з тим, поряд зі згаданими ризиками для нашої держави відкриваються широкі можливості для проведення глибоких соціально-політичних, а також економічних реформ, які здатні забезпечити принципово нову якість існування й розвитку країни. Перед українським керівництвом стоять дуже складні завдання, оскільки впровадження реформ має проходити в умовах війни та економічної кризи, що робить цю місію ще важчою. Водночас, рівень підтримки даного курсу на зміну країни є надзвичайно високим, як всередині суспільства, так і з боку міжнародних партнерів. За цих умов актуальність визначання стратегічних орієнтирів розвитку держави є одним з головних пріоритетів.

В даній статті ми спробуємо проаналізувати геополітичні передумови війни на сході України, а також сформулювати базові імперативи для побудови стратегії національного розвитку в контексті актуальних внутрішніх та зовнішніх викликів.

Наша держава, з огляду на своє географічне положення, розмір території, людські та економічні можливості, є однією з ключових ланок в регіональній системі безпеки. Проте низка невирішених проблем економічного й соціально-політичного характеру, що накопичувались протягом останніх двох десятиліть, фактично унеможливили адекватну реакцію України на геополітичні зазіхання з боку Росії. Україно-російські відносини завжди характеризувалися асиметрією – інерційність мислення, численні економічні, політичні та навіть родинні зв'язки між державами, відсутність мовного бар'єру та багато інших чинників зумовили високий рівень російського впливу на нашу державу. Традиційно розглядаючи Україну в якості «зони своїх особливих інтересів» [5], Москва за будь-яку ціну прагне заблокувати реалізацію євроатлантичних прагнень нашої держави, оскільки на думку Кремля це означатиме втрату великої сфери впливу й домінування в центрі Європейського континенту. Очевидно, саме виходячи з подібних уявлень, Росія розпочала військову агресію проти України після того, як внаслідок тривалих громадянських протестів злочинний проросійський режим В. Януковича було повалено, а сам колишній президент втік до Москви. Кремль продовжує розглядати світову політику з позицій холодної війни, балансу сил та блокового протистояння. Водночас, на відміну від СРСР з його ірраціональною утопічно-ідеалістичною комуністичною ідеологією, в РФ панує авторитарний олігархічний режим, що представлений кількома кланами і вже давно приносить національну економіку в жертву власним інтересам. Таким чином інерційність пострадянського мислення російської «правлячої еліти» і необхідність пояснення населенню причин низького темпу розвитку держави зумовлюють концентрацію уваги, насамперед в ЗМІ, на зовнішніх загрозах, а також постійний пошук «ворогів» поза межами країни.

В рамках зазначеної парадигми здобуття контролю над Україною було лише проміжним етапом з реалізації агресивної зовнішньополітичної стратегії путінської Росії, на якому виникли неочікувані проблеми, що їх Кремль спробував вирішити шляхом «гібридної війни». Аналізуючи передумови та перебіг російської агресії проти України, специфіку кампанії та політико-інформаційний інструментарій Москви, можна досить чітко уявити початкову геополітичну стратегію РФ.

З приходом до влади В. Путіна Москва взяла курс на відновлення геополітичної ваги часів СРСР, прагнучи перетворити РФ з країни третього світу на новий центр сили континентального масштабу. Під час одного з виступів Путін прямо заявив: «... Ми повинні визнати, що розпад Радянського Союзу став найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинились за межами російської території» [1]. В. Горбулін пов'язує саме прихід до влади в РФ В. Путіна з початком пошуку російської «геостратегії реваншу», метою якої є комплекс задач, серед яких ключова – це поступове, але неухильне відновлення російського впливу й значущості на міжнародній арені [1]. Варто наголосити, що подібна стратегія є анахронізмом часів холодної війни і вона заздалегідь приречена на фіаско, оскільки суперечить актуальним тенденціям розвитку міжнародної системи, зокрема об'єктивним процесам глобалізації та інтернаціоналізації. На шляху реалізації російських геополітичних амбіцій встав той факт, що провідні позиції в економічній і військовій архітектурі регіону займають «західні» союзи – ЄС і НАТО, змагання з якими є неможливим для Росії через величезне відставання останньої. Усвідомлюючи це, російське керівництво зосереджує зусилля на кількох напрямках: створення альтернативних інтеграційних утворень; створення «буферної зони» з НАТО; активна робота спрямована на підрих єдності ЄС – в ідеалі аж до дезінтеграції; нарощення військового потенціалу та підготовка до можливих «точкових» спецоперацій проти НАТО.

На тлі жорсткої централізації влади всередині РФ й зосередження її в руках представників сидових структур, протягом тривалого часу зусиллями Москви ініціювалися й просувалися «російськоцентричні» інтеграційні проекти економічного, політичного та військового спрямування – Митний Союз, Євразійський союз, ОДКБ тощо. Процес переозброєння армії стає одним з провідних пріоритетів, а видатки на армію щорічно збільшуються. РФ вже протягом більш ніж 15 років активно займається модернізацією й переоснащенням армії, а також вкладає значні кошти в побудову мережі «агентів впливу» всередині політичних структур країн-членів ЄС з метою лобювання ними прийняття вигідних для себе рішень. Існуюча в РФ корупційна кланово-олігархічна система державного управління, що фактично контролює більшість фінансово-економічних процесів в країні, стала досить зручним засобом збагачення багатьох європейських бізнес-груп, оскільки для отримання швидкого та значного прибутку потрібно було лише закрити очі на «місцеву специфіку» і знайти потрібні зв'язки. Яскравим прикладом подібних

оборудок може слугувати гучний корупційний скандал, пов'язаний із закупівлею «мерседесів» для російських урядових структур: компанію «Даймлер» було звинувачено у роздачі мільйонних хабарів в обмін на отримання замовлень [4]. Таким чином європейців цілком влаштувало, що мільярдні прибутки російських олігархів від торгівлі енергоносіями витрачалися на купівлю європейських товарів та зберігалися здебільшого в європейських банках. Результатом подібної комфортної і вигідної, хоча й дещо «специфічної» системи співпраці з ЄС стало набуття Росією багатьох «друзів» серед членів союзу, для яких економічний зиск від відносин з Москвою був важливішим за прояви її імперської політики. Так, під час російської агресії проти Грузії в серпні 2008 року, яка стала «генеральною репетицією» військової операції в Україні, чимало держав-членів ЄС виступили проти будь-яких санкцій і лише «засудили непропорційне застосування сили російською армією» в Південній Осетії [2]. Починаючи з 2008 року Росія починає «тестувати» нові підходи до проведення неконвенційних «гібридних» військових операцій, які характеризуються зміщенням класичного ведення війни з використанням нерегулярних військових формувань [9]. Яскравим прикладом є російська агресія проти Грузії та окупація Південної Осетії. Усвідомлюючи небажання більшості країн об'єднаної Європи брати участь у будь-яких формах збройного протистояння, Росія реалізує нову модель територіальної експансії. Вона полягає у проведенні блискавичних військових операцій, які супроводжуються масштабними й цілеспрямованими інформаційно-пропагандистськими кампаніями, які подаючи спотворену картину подій покликані вплинути на громадську думку, нав'язати вигідну для Москви точку зору й тим самим «звільнити» зарубіжних політиків від необхідності жорсткої реакції на дії РФ. Проте результатом такої пасивної позиції ЄС стала впевненість Кремля в тому, що жодної відповідальності в разі продовження подібних «гібридних» військових операцій Росія не понесе.

Геостратегічне значення для Росії потенційного розколу всередині ЄС та/або НАТО важко переоцінити – в такому випадку Москва стає головним центром сили, а відповідно й «тяжіння» на континенті. Гіпотетична російська агресія проти однієї з невеликих країн НАТО, наприклад Латвії, Литви чи Естонії, може поставити євроатлантичне співтовариство перед надважким вибором, результат якого не є очевидним. Дуже яскраво цю дилему змалював А. Піонтковський: що буде робити НАТО у випадку реалізації сепаратистського сценарію проведення псевдореферендумів та окупації «невідомими військовими підрозділами» території компактного проживання етнічних росіян, на кшталт естонського міста Нарва? Автор зазначає, що «відповідь на питання чи буде НАТО захищати Естонію у випадку її розчленування ядерною державою, зовсім не є очевидним. Особливо якщо Путін проголосить, що у випадку загрози переважаючих конвенційних сил НАТО новим священним рубезам «Русского мира» він буде вимушений відповісти обмеженим ядерним ударом: знищити, наприклад, дві європейські столиці» [7]. Схоже, що актуальність зазначеного питання не викликає

сумнівів й всередині Північноатлантичного блоку, оскільки першою практичною реакцією на події в Україні стало перекидання кількох військових з'єднань НАТО до країн Балтії, а також було оголошено про початок роботи над створенням сил швидкого реагування альянсу.

Всі плани та стратегії Росії щодо зміни регіонального та глобального геополітичного ландшафту на свою користь передбачали набуття та утвердження повного контролю над Україною за білоруським зразком – тобто через економічну та політичну прив'язку корумпованого напівдиктаторського правлячого режиму. Проте революційні події кінця 2013 – початку 2014 років в Україні змусили Кремль до негайної корекції планів та дій: замість поступового «безболісного» поглинання України протягом кількох років довелося негайно вступати в боротьбу за контроль над територіями, що їх Москва історично вважає своєю виключною зоною впливу та домінування. Всі дії РФ щодо України, починаючи з анексії Криму та продовжуючи «гібридною війною» на Донбасі, являються певним викликом для ЄС та в першу чергу НАТО, яку Кремль розглядає в якості свого геополітичного суперника на континенті. Ці дії покликані продемонструвати готовність Кремля боротися за свою традиційну сферу геополітичного впливу.

Україна, з огляду на сукупність геополітичних чинників, як то розмір території, кількість населення, розмір ВВП та ін. володіє чи не найбільшим потенціалом серед країн ЦСЄ. Водночас, невизначена протягом тривалого часу зовнішньополітична стратегія разом з комплексом внутрішніх проблем і слабкою економікою не лише завадили реалізації власного потенціалу, а й поставили нашу державу на межу втрати міжнародно-політичної суб'єктності. Особливо загрозливою ситуація стала під час російської агресії проти України, якій передувала військова анексія Криму. Для нашої країни події останніх двох років ознаменували певний «момент істини», коли сукупність внутрішніх викликів, що довгий час залишалися без належної уваги й вирішення, зумовила важку внутрішньополітичну кризу й фактично унеможливила адекватну реакцію на зовнішні загрози, насамперед військову агресію з боку РФ. Перед новим політичним керівництвом України стоїть цілий ряд принципових завдань щодо реформування вітчизняної економічної та соціально-політичної системи, без реалізації яких наша держава не має шансів на виживання та розвиток. Процес впровадження згаданих реформ відбувається в надскладних умовах «гібридної війни» з Росією, на тлі глибокої економічної кризи та масштабних соціальних потрясінь. В той же час не дивлячись на необхідність вирішення низки нагальних питань як всередині країни, так і щодо зовнішніх викликів, дії українського керівництва мають спиратися на стратегічне бачення національних інтересів держави та відповідні імперативи.

Агресія РФ по відношенню до України проявила цілий ряд принципових викликів, що мають стратегічний характер для Європи зокрема і всього світу в цілому. По-перше, стало зрозуміло, що сформовані за наслідками Другої світової війни міжнародні інституції не можуть ефективно

протидіяти сучасним викликам та загрозам в галузі міжнародної безпеки; по-друге, небезпека збройних конфліктів на європейському континенті залишається цілком реальною, а уявлення про кінець епохи геополітичних зіткнень далекі від реальності; по-третє, військовий потенціал більшості європейських держав, не враховуючи можливості НАТО, є недостатнім і не дозволяє адекватно реагувати на потенційні загрози, тож цілком ймовірно, що найближчим часом оборонні видатки країн регіону будуть збільшуватись і політика економії на армії відійде у минуле; по-четверте, українські події яскраво продемонстрували обмежений характер ефективності міжнародного права в галузі запобігання військовій агресії – фактичний провал Будапештського меморандуму ставить під сумнів ефективність будь-яких договорів щодо гарантій безпеки. Теж саме стосується й позаблоковості – приклад України свідчить про те, що нейтральний статус не має для агресора жодного значення і не є перешкодою для анексії територій чи військової інтервенції. Також саме на фоні російської агресії проти України з новою силою почали лунаати заклики до реформування Ради Безпеки ООН, оскільки в її сучасному вигляді вона нездатна ефективно протидіяти актуальним викликам й загрозам міжнародній безпеці [8]. Для ЄС Росія зі стратегічного партнера перетворилася на «стратегічну проблему» [10], а Б. Обама навіть порівняв Росію з терористичною організацією «ІДІЛ» [6]. 10 червня 2015 року Європарламент прийняв жорстку резолюцію, де зокрема наголошується, що «на даний момент Росія, через її дії в Криму та східній Україні, більше не може розглядатися як стратегічний партнер» [3]. Крім того Європарламент також виказав «глибоке занепокоєння тим, що Росія тепер відкрито позиціонує себе і діє, кидаючи виклик міжнародному демократичному співтовариству і його порядку, що заснований на законі, не в останню чергу прагнучі перекроїти силою кордони в Європі» [3].

Враховуючи стратегічний характер російських амбіцій та потенційний рівень їх небезпеки аж до розв'язання континентальної війни, це не може не викликати відповідної реакції євроатлантичного співтовариства. Так, поряд зі значними дипломатичними зусиллями щодо врегулювання україно-російської кризи, ведеться превентивна робота в практичній площині: збільшуються оборонні бюджети європейських країн, в структурі НАТО створюються сили швидкого реагування, відкриваються нові командні пункти НАТО у Східній Європі, туди ж незабаром буде надіслано американський військовий контингент [11]. Крім того, США, Канада, Велика Британія та інші країни активно підтримують Україну, в тому числі надсилаючи військово-технічну допомогу, здійснюючи навчання українських військових та забезпечуючи фінансову підтримку. Очевидно, що всі ці заходи зі стримування російської агресії в найближчому майбутньому будуть лише посилюватись, оскільки Росія наразі розглядається в якості держави-агресора, якщо не на офіційному рівні, то на рівні стратегічного планування точно.

Війна на сході України носить стратегічний характер для РФ. Москва прагне зберегти важіль впливу на українську політику і постійно демонструє

готовність до ескалації конфлікту. Необхідно розуміти, що контекст кризи в Донбасі є не локальним, а регіональним, оскільки вона впливає на всю європейську систему безпеки й викликає відповідний резонанс і реакцію євроатлантичної спільноти: це і введення секторальних економічних санкцій проти РФ, і політична ізоляція російського керівництва, і комплекс практичних заходів щодо зміцнення обороноздатності альянсу у випадку загрози з боку РФ.

Агресивна російська політика вносить суттєві корективи в регіональний безпековий ландшафт, відповідно змінюється система пріоритетів, цілей та задач євроатлантичної спільноти. В цьому контексті значно підвищується роль України як прикордонної держави й потенційного «буферу» між Росією та Європейським Союзом. Таким чином забезпечення стабільності й обороноздатності нашої країни стає не лише внутрішньо українським імперативом, але й життєвим інтересом європейських партнерів.

Сучасна Росія попри всі геополітичні амбіції та територіальні зазіхання не має необхідних ресурсів, ані економічних, ані військових, для реального протистояння з ЄС та НАТО, чи то у вигляді нової «холодної війни», чи особливо у випадку гіпотетичного континентального конфлікту. Виникнення Кримської кризи та її продовження на Донбасі схоже на погано прораховану та дещо «нервову» реакцію Кремля на «Революцію гідності» й відповідно зміну політичного керівництва України. Ці події ознаменували та проявили існуючі загрози для клептократичного путінського режиму, продемонструвавши всю його вразливість. Проте спроби російського керівництва убезпечити себе, анексувавши Крим та розв'язавши війну в Донбасі, лише поглибили існуючі внутрішні проблеми, оскільки держава опинилася під величезним зовнішнім тиском. Внутрішні виклики в РФ, у поєднанні з агресивною зовнішньою політикою й міжнародною ізоляцією, в середньостроковій перспективі можуть зумовити масштабні потрясіння всередині держави, наслідки яких важко передбачити – від переходу до тоталітаризму й диктатури до зміни вищого керівництва та дезінтеграції держави. Подібний розвиток подій несе величезні загрози для України, тож політичному керівництву держави слід це враховувати й бути готовими до протистояння новим викликам.

Вже зараз зрозуміло, що нашій державі необхідно адаптуватися до існування в умовах тривалого «замороженого» чи «тліючого» конфлікту на сході. Дана ситуація ускладнюється тим, що Україні доводиться протистояти російській агресії в умовах економічної кризи та за наявності величезної кількості внутрішніх викликів, які потребують негайного вирішення. Враховуючи високу вірогідність соціально-політичних потрясінь в РФ протягом найближчих 5-7 років, постають два основні напрями завдань: по-перше, облаштування й належна оборона україно-російського кордону, яка має стати одним з головних пріоритетів; по-друге, підготовка до тих викликів, що постануть перед Україною у разі руйнівних процесів в РФ – іммігранти, біженці, підвищення рівня злочинності тощо.

Під час стратегічного планування та в рамках побудови взаємин з євроатлантичними структурами, необхідно усвідомлювати специфіку і ризики нової геополітичної ролі України в якості «буферу» від Росії. В цьому контексті ключовим завданням є відродження та інноваційний розвиток вітчизняного військово-промислового комплексу, а також військово-технічна співпраця з іншими країнами. Безумовним зовнішньополітичним пріоритетом України має залишатися розвиток та поглиблення всебічної співпраці з ЄС та НАТО на економічному, політичному, культурному та інших рівнях.

Серед внутрішніх викликів в нашій державі головним, безперечно, є корупція. Тому імперативом для керівництва держави разом із громадянським суспільством мають стати заходи відчутного її зменшення, якщо не подолання. Цьому може суттєво посприяти створення й діяльність відповідних державних антикорупційних установ – Національного антикорупційного бюро, Національного агентства з питань запобігання корупції тощо, а також структур громадянського суспільства. Крім того Україні необхідно обрати перспективні стратегічні напрями та пріоритети розвитку вітчизняної економіки, попередньо критично оцінивши власні місце й роль на світовому ринку з урахуванням існуючих та потенційних конкурентних переваг. Імперативом для всіх сфер виробництва має постати досягнення високих стандартів якості, продукції глибокої переробки, орієнтованої на кінцевого споживача та конкурентоздатної на світовому ринку. Необхідною умовою на шляху досягнення сталого соціально-економічного розвитку держави є зменшення податкового навантаження і створення комфортних та прозорих умов ведення бізнесу, що сприятиме розвитку внутрішнього ринку, впровадженню передових технологій і залученню іноземних інвестицій. Також в контексті протистояння внутрішнім викликам, ключовим напрямом має стати розвиток вітчизняних систем освіти та охорони здоров'я, подолання корупції в цих галузях, оскільки саме від якості та ефективності останніх залежить збереження й підвищення людського потенціалу держави.

Важливим аспектом розвитку нашої держави є створення та просування «національного бренду» – популяризація України за кордоном, насамперед шляхом заохочення діяльності міжнародних недержавних організацій – народної дипломатії, реалізація міжнародних культурних та освітніх програм, а також розвитку вітчизняної туристичної галузі. Загалом же, центральною метою керівництва держави має стати побудова справедливого суспільства, досягнення високих соціальних стандартів, створення умов розвитку середнього класу, підвищення життєвого рівня усіх верст населення і головне – повернення довіри громадян до влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Горбулін В. «Гибридная война» как ключевой инструмент российской геостратегии реванша // «Зеркало недели. Украина». – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/internal/gibridnaya-voyna-kak-klyuchevoy-instrument-rossiyskoy-geostrategii-revansha-.html>.

2. Европарламент не смог ввести жесткие санкции относительно России // Інформаційне агентство УНІАН. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/world/139186-evroparlament-ne-smog-vvesti-jestkie-sanktsii-otnositelno-rossii.html>.
3. Европарламент: Россия – больше не стратегический партнер ЕС // Голос Америки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos-ameriki.ru/content/ep-resolution-on-russia-eu-relations/2816765.html>.
4. Коррупционный скандал с концерном Daimler набирает обороты // Вести. Ru. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=356064&cid=549>.
5. Кремль считает Украину зоной своих приоритетных интересов // Интернет журнал «Украина онлайн». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika.co.ua/politics/115214-kreml-schitaet-ukrainu-zonoy-svoih-prioritetnyh-interesov-gensek-nato.html>.
6. Обама знову порівняв РФ з Ебола та ІДІЛ // ВЕСТИUA. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vestiua.com/ua/news/20141021/58393.html>.
7. Пионтковский А. Умереть за Нарву // Радио Свобода. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/content/article/26717745.html>.
8. Премьер Японии: Хватит обсуждать реформу Совбеза ООН, нужно действовать // Зеркало недели. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/WORLD/premer-yaponii-hvatit-obsuzhdad-reformu-sovbeza-oon-nuzhno-deystvovat-169949_.html.
9. Путин ведет в Украине гибридную войну // iPressUA. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/ru/mainmedia/putyn_vedet_v_ukrayne_gybrydnuyu_voynu61876.html.
10. Росія не наш стратегічний партнер, а наша стратегічна проблема // Європейська правда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2014/11/28/7028264/>.
11. США осенью направят еще больше войск в Восточную Европу // Укрінформ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rus/news/ssha_osenyu_napravyat_eshche_bolshe_voysk_v_vostochnuyu_evropu_1730718.